Пан Ґустав Трацький, найстарший син пана Станїслава Трацького, дїдича гірського села Н., був зовсїм своєрідна і немаловажна фіґура в тій шляхотській родинї. Батько його посїдав колись значні добра в Конґресівцї, але вмішавши ся в повстанє 1863 року, мусїв опісля еміґрувати і стратив усе. Тілько спадок, котрий по кількох роках дістала його жінка, виратував його від крайньої бідности і дав йому можність закупити отсе невеличке сїльце в горах східної Галичини. Ґустав Трацький, уроджений кілька лїт перед повстанєм, зазнав іще і заховав у памяти крихту того пишного та щасливого панського житя, яке йшло перед увільненєм мужиків із кріпацтва і перед тою руїною, яку на його батька навело повстанє. Контраст того безжурного а так достатного житя з пізнїйшим еміґраційним бідованєм та циганським кочованнєм з города в город глубоко врізав ся в його молоду душу і породив у нїй вчасно незгладжену ненависть до всего того, що було причиною тої поганої переміни: до всяких повстань, революцій, бунтів не тілько в обрубі полїтики, але і в обрубі думки, чутя та дісциплїни, до волї хлопської і до самих хлопів. Гордий арістократізм та релїґійна біґотерія матери скріпляли сей напрям його думок, даючи йому дві віковічні і тверді підвалини: традіцію родову і традіцію релїґійну. Батько за вічними клопотами, біганиною, конспіраціями, а опісля в Галичинї за господарськими гризотами при першім упорядкованю ново набутої посїлости мало міг мати впливу на склад його думок.

Мало що доброго дала йому й школа. Вчасно заправлений отрутою заздрости та ненависти ум показував ся надзвичайно тупим та непонятливим до науки. Упімненя та кари, які накладали на нього вчителї за слабі поступи в науцї та за погане поводженє зі співучениками, особливо з хлопськими та жидівськими синами, не поправляли, не лагодили але ще тілько гірше роздразнювали його. З тяжкою бідою, висиджуючи мало що не в кождій клясі по два роки, переходячи з ґімназії до ґімназії, прогонюваний то за пакости роблені учителям, то за прилюдні скандали в родї битя вікон Жидам, розва-люваня жидівських кучок і и., Ґустав нарештї скінчив ґімназію, потративши на неї цїлих чотирнацять лїт. І на унїверсітетї з разу йому

йшло не лїпше. Зараз першого року він наробив скандалу на якімось вечерку і за те видержав два поєдинки, з котрих сам вийшов цїло, розтявши одному противникови лице від рота до вуха, а другому відрубавши вухо. За те з екзаменами не так легка була справа, і от ледви по семи лїтах унїверсітетського житя, котре багато коштувало батька і значно підірвало його фінанси, Ґустав вернув до дому, поробивши всї державні екзамени і два ріґороза і виєднавши собі протекцію, через котру йому обіцяно з початком вересня приняти його до намісництва з платою на разї 500 ґульд. річно і з надїєю, що плата ся по роцї служби підвисшена буде до 800 ґульд.

Аж тепер, по осягненю тої цїли, почув Ґустав, що змора заздрости, котра доси гнїтила його, нараз, звалила ся з його грудий, — аж тепер, коли десятки і сотнї далеко здібнїйших товаришів позавидїли йому. Многі з тих, що кількома роками випередили його в науках, summa cum laude видержали екзамени і поробили докторати, бідували тепер як безплатні практиканти судові, голодні кандідати адвокатські та нотаріяльні, або як практиканти при скарбовій дірекції, дожидаючи якої-такої плати, мов у моря погоди. А він, погорджений усїми "слабеуш", зненавиджений за гордість та нетовариське поступованє, таки всїх їх перегнав! Його амбіція, котра доси не мала куди розвернути ся і що крок дізнавала гірких принижень, тепер побачила перед собою рівне, відкрите поле карієри. За рік конціпіст намісництва, за пять лїт комісар при старостві, а за десять лїт староста — отсе перші кроки, котрі він назначив собі. А там, далї — обставини покажуть, куди прямувати. Коли тільки ті перші кроки зроблені будуть основно і певно, то нїщо сумнївати ся, будущина його забезпечена.

В почуваню тої блискучої будущини пан Ґустав і дома виступив зовсїм не так, як виступав доси. То звичайно понурий, забурмошений ходив по покоях, не любив нї з ким заходити в розмову, не говорив, а тільки немов огризав ся, і хоч глядїв на всї господарські та. домашні забіги родичів з якимось гордим милосердєм, але не мішав ся нї в які дїла, не накидував ся нїкому зі своєю волею. Мабуть чув, що в тім господарстві, підточуванім невянучим дефіцітом, мов біблїйна диня

червяком, його власна особа грає ролю трохи що не того самого червяка. Але тепер инше дїло. Тепер він міг виступити як повноправний пан, як самостійна економічна сила, коли не висша батьківської, то певно нїчим її не низша.

— Прошу тата, — сказав він до батька зараз кілька день по своїм приїздї, — я би хотїв виробити собі понятє про стан наших інтересів. Знають тато, вступаю до намісництва, то може міг би я де — чим допомогти до їх поправи. А впрочім. добре впорядковані родинні інтереси там більше нїж де — перша підстава карієри.

Старий Трацький видивив ся на нього з під своїх насуплених бров і випустив із рота такий клуб тютюнового диму, що з цїлої його голови тільки й всего стало видно, що шпаковатий, гребенем у гору настобурчений чуб.

— Про стан наших інтересів?—сказав він,—Щож, виробляй собі, як хочеш!

— Але можеб тато були ласкаві показати менї книжки, рахунки?

— Книжки? Рахунки? Нїяких книжок анї рахунків у мене нема, хиба тілько рахунки тих гроший, що посилав тобі та братам твоїм.

— І то треба переглянути,, — сказав з незрушеним спокоєм Ґустав, — але я думав про книжки та рахунки з веденя господарства.

— Нїяких таких книжок анї рахунків у мене нема.

— Нема? А якже тато господарство ведуть?

— Так веду, як умію. Що зробимо, те й зроблене; що кому треба заплатити, плачу; що продати, продаю сам, не оциганить мене нїхто. Ну,

а видатків крім на вас та на сплату процентів у мене, як знаєш, дуже мало. Нїщо й рахувати.

— Алеж татку, то половина руїни — не вести рахунків. От татко кажуть щось про довги. Що се за довги? У кого затягнені ? На який процент ? Як стоять сплати? Адже се все доконечно треба знати і наперед з кождим крейцаром обчислити ся, коли тато не хочуть піти з торбами, заки ще ми будемо могли вам допомогти.

— Спасибі тобі за добру волю, — сказав гнївно пан Трацький, — але я маю в Бозї надїю, що твоєї помочи потребувути не буду. Проживу й без неї, як і доси жив! Колиб тілько ти перестав підсисати мене, то вже я сам дав би собі раду.

— Прошу тата, най тато не гнївають ся, — сказав з високим, крихіточку навіть згірдним спокоєм Ґустав. — Прошу тямити, що тут дїло йде не лиш о татову особу, але також о маму і о сестру. Нехай тато не забувають, що вона ще панна, що її треба видати замуж, по змозї добре видати! А ченьже тато признають, що я, як найстарший син, а тепер уже не тілько повнолїтний, але й повноправний (Ґуставови як раз минуло 29 лїт), маю право вглянути в наші родині дїла, поінтересувати ся ними і заняти ся по змозї їх направою. Я не перечу, що доси я був татови тягаром, великим тягаром, і не забуду нїколи, як багато я татови винен подяки за те, що ви так терпливо і з таким самовідреченєм несли той тягар (при тім він поцїлував батька в руку), але від нині все мусить піти инакше!

Пан Трацький дивував ся, слухаючи сеї рацїї. Він нїколи не надїяв ся по Ґуставі такої енерґїї і такої холодної видержки. Як чоловік слабого характеру, склонний радше до хвилевих поривів енерґїї під впливом розбудженого чутя, нїж до видержаної, сістематичної з гори обдуманої роботи, він легко улягав усякому проявови енерґічної волї. То й тепер не змагав ся, віддав синови ключі до бюрка, що було заразом і касою, і сказав:

— Ну, щож, я не бороню! На ключі; там у верхній шуфлядї бюрка маєш усї папери, контракти, квіти, рецепіси, інвентарі, — роздивляй ся в них. кільки хочеш. А в низу готівка, книжочки податкові і банкові. Побачимо, що ти з усего того зробиш.;

Ґустав узяв ключі, не зважаючи на той виразний докір, який тремтїв у батьковім голосї, пішов до кабінету і запер ся в нїм. Старий довгий час сидїв на ґанку, пакаючи люльку та дивлячи ся на противлежачі двері кабінету, що заперли ся за Ґуставом. Він думав з разу, чи не домагає ся син від нього таким аллєґоричним способом гроший і майже надїяв ся, що Ґустав переконавши ся, що в бюрку всеї каси є тільки 150 ґульденів, зараз же вийде назад із кабінету. Але він помилив ся. Минула година, ба й друга, — Ґустав не виходив. У кабінетї було тихо. Покликали до кави. Трацький тихо війшов до кабінету. Ґустав сидїв при столику і писав. Батько підійшов до нього і заглянув через плечі; перед Ґуставом лежав цїлий аркуш покритий цифрами, — обік поскладані в купки і упорядковані лежали ріжні свистки, квіти, помяті й пошарпані контракти, рецепіси і довжні записи, банкові упімненя і податкові аркушики. Щось немов стид, а немов острах переняло пана Трацького на вид тих паперів, нїмих а незбитих свідків його хаотичного та безладного господарюваня.

— Ну, що сину? — спитав батько.

Ґустав не відповідав, муркотячи під носом цифри, котрі то додавав, то відтягав.

— Виходить лад? — ще раз спитав батько.

— Прошу тата не перешкаджати, — коротко відказав Ґустав і муркотїв дальше.

— Але до кави кличуть, покинь! — сказав батько. — Опісля дорахуєш.

Густав не від разу покинув, але попереду звів якусь чималу суму.

— Ну, що? — повторив своє питанє Трацький. Ґуставова робота справдї зацїкавила його. Доси він хоч з бідою, а все таки якось зводив кінцї з кінцями, то єсть, як у тій казцї каже ся, поли врізував, а комір латав. Але давно вже згубив лад і лїк у такій роботї, і господарював на вгад, на божу волю, з року в рік надїючи ся то на якийсь надзвичайний добрий урожай, то на кориснїйшу нїж звичайно продаж випасеної худоби, на лїпші цїни сїна, — і з року в рік хоч деяка спекуляція й удавала ся, за те друга не дописувала. На вид бачило ся, що видатки не нарушують основи господарства, що колиб тілько се або те добре вдало ся то й молотилку купить ся. Але взяти ся до докладного обрахунку та порівнаня дїйсних актівів з пасівами, до зробленя правдивого ладу в тих купах свистків, пожовклих та помнятих паперів, до виказаня хиб минувшини задля запобіженя хибам будущини, — для того не ставало старому Трацькому анї смілости анї витревалости. Від часів кріпацтва привик він до того, що всю господарську машину вели чужі йому підвладні люди; зі школи і з практики не винїс знаня основ і методи господарства, а винїс хиба доривкове знанє деяких подробиць, ділєтантський інтерес для певних частий господарства. В тамтих часах і порядках се вистарчало, але ту, де треба було самому вести все, вглянути в кожду дрібку і цїлу масу тих дрібок ненастанно держати в памяти, аби все в свій час ішло в дїло, а нїщо не марнїло та не пропадало, — тут здібности і сили пана Трацького показались за надто малі. Правда, він щиро і чесно ставив ся до свого дїла, старав ся як міг, кидав ся і турбував ся, навіть сам не раз рук прикладав, але недостача порядку, сістеми і видержки у всякім дїлї не допускала до повної вдачі. Запопадливий у дрібницях, він не раз власне через дрібницю, через те, що згубив якийсь квіт, забув записати якийсь рахунок або тратив значні суми, мусїв доплачувати і переплачувати. До своїх слуг і сусїдів то раз був довірливий аж над міру, то знов підозрівав усїх, лаяв злодїями та ошуканцями, не маючи на те нїякого доказу, через що деморалїзував їх; показував їм доочно, що сам не має ясного понятя про їх роботу та поведенє і наводив на всякі надужитя. Так само і з урядами не міг нїколи дійти до ладу: дер ся з інспектором податковим за крейцарі і переплачував ґульденами,

демонстрував проти старости і за те програвав одну за другою провізорії з хлопами, що користуючись його непорядністю, очевидно захоплювали то тут то там по кусникови його землї. Правда, вигравши провізорію, хлопи звичайно за оплатою коштів відступали панови захоплений ґрунт назад і навіть якийсь час пізнїйше добродушно признавали ся, що "пожартували", але такі хлопські жарти коштували пана Трацького що року по кількадесять ґульденів. Тому то й не диво, що пан Трацький з певним страхом глядїв на ті купи фатальних паперів, мов смітє накидані в його бюрку, і з певним недовірливим подивом мов на яке геройство глянув на роботу свого сина, котрий нї з сего нї з того, празника ради свого поступленя на службу до намісництва, взяв ся за упорядкованє тих паперів і за зведенє рахунків із довгих занедбаних — лїт.

— Ну, що ? — питав він, поглядаючи синови прямо в лице.

— Нїчого не знаю, ще рахунків не скінчив, хибує багато паперів, — відказав Ґустав.

— Може ще там дещо в мене в шафі буде, — сказав батько.

Після кави старий Трацький пішов по всїх шафах, столиках і комодах, полїз навіть на стрих, і з усїх усюдів назносив ще добру купу всякого шпарґаля. А Ґустав знов засїв за столик і почав писати та рахувати, рахувати та підчеркувати аж до вечера.

— Ну, що ? — питав при вечері батько.

— Нїчого, ще не скінчив рахунків, — відказав син. — Тут, щоб хоч до якого такого ладу дїйти, треба кілька день попрацювати.

— Ну, і працюй!

Ґустав справдї засїв і не кинув роботи, хоч і як нудна та томляча була вона.

— Ну, що? — знов запитав батько по кількох днях. За той час він без свого відома привик глядїти на сина, як на силу, як на якусь повагу, котрої суд мусить мати велику вагу в його дїлах.

— Щож, — сказав Ґустав, — рахунок на папері готов, і на папері ваше господарство показує ся зовсїм не погане. Треба тепер придивити ся йому в натурі.

— Добре, придивляй ся!

— Е, таточку, годї вам так говорити! Придивляй ся ! Тут мої власні очи занадто слабі! Без вас я мало що побачу. Треба нам обом разом заняти ся тим. І гуменного оба разом лїпше проекзаменуємо.

Зітхнув старий, але що було дїяти! Пішов. З нечуваною в тих сторонах докладністю та строгістю переводив Ґустав огляд усього батьківського маєтку. Гуменний потїв і на всї боки крутив ся, толкуючи та поясняючи йому кожду дрібницю, а він, мов справжнїй судія слїдчий, не переставав тягти з нього жили тисячними питанями, що на око не мали нїякої цїли і значіня, але глянь — по хвилї запутають гуменного в якусь ключку: тут викриють недогляд, там крадїжку, а там иншу якусь страту через недобру роботу, припізненє, то-що. А Ґустав, узброєний у записну книжку і оловець усе списував, усе списував і все до нових недоглядів, похибок та крадїжок докопував ся. Тут не ставало чвертки картофлї, там робітники за весь день плату (по 20 кр.) узяли, а тілько о 10-тій годинї на роботу вийшли, тут забуто в пору асекурацію заплатити і всї досї вплачені рости пропали, і так далї і так далї. Помалу до того страшного та томлячого протоколу потягнено і всїх слуг та служниць, близьких і дальших сусїдів, і повикривали ся всякі справки, що вже від кількох лїт, бачилось, мохом поросли. Одні на других по волї й по неволї виговорювали. Тут побережник за кварту горівки дав хлопови дві ялицї

вартости 10 ґульденів, там сусїда в звісний спосіб зажартував з провізорією, там парубок за пачку тютюну віднїс Жидови пів чвертки жита з панського тока, а там свинар одно порося перед паном затаїв. І пішло, і пішло. таким робом! Пан Трацький стояв серед тої содоми, мов отуманїлий. Він побачив себе жертвою безконечного ряду ошуканств, крадїжий та спроневірень. Волосє ставало йому на голові, коли подумав, якими глупими, а разом з тим і хитрими способами цїла громада немов по змові довгі роки по краплинї ссала з нього кров. А Ґустав усе списував та списував, і назви і провини і страти, міряв на калії будинки, колупав пальцем стїни, чи не спорохнїло дерево, осмотрював стріхи, чи не поперегнивали, вилазив на обороги і старав ся як найдокладнїйше змірити і обчислити, кілько сїна, вівса та соломи в них містить ся. Не менше старанно оглянув стайнї, хлїви і кучі, порахував та посписував худобу, конї, телята, свинї і дріб, важнїйші штуки осмотрив по хребтї і по ребрах і по ногах, і все нотував. В кінцї удав ся й на поле, взявши з собою мапу і шнур, міряв, бродив, палькував та принотовував кождий ступінь. Особливо сїнокоси завдали йому богато роботи та доводили часто до сварок із селянами. Були се звичайні гірські сїнокоси, далеко від села, за лїсами та хребтами, розкидані по недоступних чагарах та дебрах; про певні та постійні границї тут анї мови бути не могло. Перед кождою косовицею вирушала цїла громада. і при всїх розброджувано, розмірювано і розпальковувано, що кому припадає косити. Звісно, що громада собі рада, і не раз ставало на тім, що у пана й так землї богато а рук мало, то не буде й познаки, коли сей або той біднїйший скосить на панськім зайву копицю. Всему тому тепер "годї" сказано. Ґустав як почав міряти по мапі, то не тільки те, що хлопи доси завідомо як панське підкошували, а й богато такого, що вважали своїм віковістим, показало ся панським. Він казав на межах бити товсті обсмоляні палї, сипати кіпцї, накладати могили каміня, садити корчі ялівцю. Хлопи кілька разів підіймали крик, але се нїчого не помагало — "Йдїть до суду, коли хочете, — відповідав їм на се Ґустав, — а я міряю так, як на мапі стоїть. І судовий інженєр так само вам скаже!" — Хлопи похвалялись порозкидувати його кіпцї, повиривати палї та корчі, але Ґустав про кождого з грозячих знав так богато поганих справок, що як тільки кождому по одинцї, в чотири очи загрозив криміналом, то хлопи

притихли, мов і не вони. І з лїсом не инакше було. Особливо той лїс, що притикав до хлопських нив, був так повикусуваний та повищипуваний, мов пила з поломаними зубцями. А поглянувши до мапи, Ґустав побачив, що на нїй границя лїса визначена одною однїсїнькою, зовсїм простою лїнїєю. Показав се батькови, розтолкував, і старий аж за голову взяв ся. "А я старий дурень і дивлюсь і не бачу нїчого!" — скрикнув він. Знов Ґустав почав розпитувати, і знов відкрив цїкаву річ. яким то способом незамітно хлопи посували свої ниви в глуб лїса. На сам перед підоре ся під саме дерево, оборе його довкола, ще й сокирою в землі попідрубує грубе корінє, так що дерево через рік усхне; для того, щоб на певно усхло, накладе раз-другий під ним огонь, так щоб кора обгоріла. Потім по кількох лїтах сухаря або вітрець повалить, або й сам господар зітне, заоравши ся тим часом знов дальше, так що той сухар стоїть уже серед ораниці, немов і виріс на ниві. Зітне його, настинає й инших таких сухарів, і на тім місцї, де ще перед кількома лїтами стояв панський лїс, хлоп немов на власній ниві палить "пасїку". Пасїка під зиму згорить, випалить до кореня весь дрібний хабуз, а з весною Бойко вже безпечно корчує пеньки і сїє на спаленищу своє "збіже", т.є. овес. Така робота тягне ся ненастанно, лїтами. По однім або двох посївах поле випускає ся на кілька лїт у толоку, поростає швидко дрібними смерічками, ялівцем, то-що, — глядши з далека, панський лїс мов і не тиканий, а по кількох роках знов приходить Бойко, рубає пасїку, знов підрубує й кусник панського лїса, палить, оре і приорює новий кусень лїса, і так дальше та дальше.

— От вам тату той "людек", про котрого простоту та чесноту ви такі поеми розводили! — з докором говорив Ґустав, і енерґічно приняв ся за дїло. Він рішив ся йти як можна дальше, обходячи ся без суду та позиваня, а надто впертих Бойків лякаючи криміналом. Знав, що коли тілько раз йому вдасть ся поставити на своїм і зацитькати хлопів, щоб не впоминали ся, то по роцї, по двох буде вже за пізно, тим більше, що й мапа свідчила на його користь. Скликавши громаду, він з мапою в руках почав викладати Бойкам усї їх штуки, назвав їх прямо злодїями та грабівниками і приступив до реґулації границь панського лїса. Показало ся, що в кождого хлопа під ораницею є хоч морґ, хоч пів морґа

панського викорчованого лїса. Ґустав витягненим шнуром казав провести просту лїнїю через ті ораниці, облоги а то й вівси, і не зважаючи на крики, плачі та проклинаня, велїв по шнуру набити палів і зараз же за палями копати глубокий рів. Хлопи знали, що правда була на його сторонї, то й не пішли до опору і стали на тім, що наклявши ся доволї, почали просити пана і панича, щоб хоч засїяного не перекопували і позволили зібрати збіжє. Міркуючи, що се хоч троха залагодить прикре вражінє його поміру, Ґустав пристав, але за ту ласку зобовязав тих господарів, щоб в осени, як зберуть збіжє, самі на своїх нивах повикопували рови поровень з тими, що будуть тепер покопані на незасїяних нивах. Хлопи кланяючись прирекли, раді, що їм удало ся проволїкти справу, а Ґустав правдиво пророцьким духом провидїв значінє тих поклонів і зараз же й огорошив їх:

— Ви кланяйтесь чи не кланяйтесь, але не гадайте менї, що се, що проволоче ся, то вам таки і втече ся, що я поїду з села, тай пропаде. Наперед вам кажу, що моє не пропаде! Я вже на вас найду спосіб.

Поспускали носи бідні Бойки і похитуючи патлатими головами пішли зо двора, тільки спльовуючи та воркотачи між собою: "Тьфу! Най Бог відвертат та заступат від такого! От-то-о! Росло серед нас, на наших очах, а ми й не знали, що воно за птиця! Аж нараз адїте-тко, який Ірод проявив ся ! Тьфу, пек йому! Світ би зажерло, преч би ся казало!"

От так то розпочав Ґустав свою адмінїстраційну дїяльність, приучуючи ся на малім, як порядкувати великі дїла. Батько тільки руками розводив, бачучи, як перед його сином усе корить ся та хилить ся, як під його оком робота горить, стихають жарти і співи, щезає з лиць веселість, а зависає на них якась сїра трівога. "І відки він сего всего навчив ся? — думало ся старому. "Ріс хлопець на моїх очах якимось відлюдком непривітним, ішов через усї школи туманом вісїмнацятим, і нїхто й не підозрівав, що в нїм дрімає і таїть ся такий адмінїстраційний ґенїй!"